

MÉTSZET

ÉPÍTÉSZET

ÚJDONSÁGOK

RÉSZLETEK

SZERKEZETEK

Ára: 890 Ft

www.tervlap.hu

2017/3/május/június

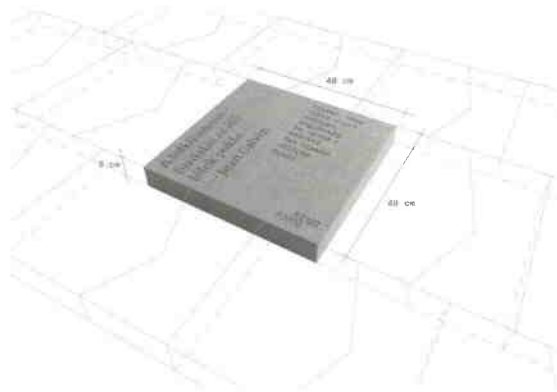
A KONTRASZT HARMÓNIAJA / NYITOTTSÁG A REJTETTSÉGBEN / ÉPÍTÉSZETI JÁTÉK ÉS LITURGIKUS SZERTELENSÉG / TÖRTÉNELMI ALÁMERÜLÉS / EGYEDISÉG ÉS EREDETISÉG / KASTÉLYOK ÉS VÁRAK: ÚJ ÉLMÉNYEK, EGYRE TÖBBEKNEK / FERENCES BETÁNIA SZÉCSÉNYBEN / TÉR, TRAUMA ÉS EMLÉKEZET / A HEGYTETŐK RENDSZERVÁLTÁSA

A minap Pest legősibb gimnáziumának, az idén háromszáz éves, katolikus piarista gimnáziumnak az ünnepelő öregdiákjai vágta át a Kálvin téren, ahol a reformáció ötszáz évének emlékére neves reformerek flaszterbe vésett gondolatait olvasgatták a lábuk alatt. A valaha véres vallásháborúkat előidéző gondolatok ma már indulatot se váltanak ki. „A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés.” – Szó szerint úgy, ahogy innen párszáz méterre József Attila megírta... ma már az ő szobrának áthelyezése körül zajlott viták is csak megmosolyogtatnak. Emlékművek, templomok, múzeumok, kilátók: mind-mind az emlékezet szimbolikus építészeti megjelenései, a béke alkotókövei. Éppen a fent említett reformációs emlékmű egyik tervezője, Szabó Levente tartott Emlékezet és építészet címmel habilitációs előadást a minap a Műegyetemen. Lenyűgözve hallgattuk a Reichstagtól a Frauenkirchén át a Libeskind-féle holokauszt-émlékműig sokféle építészeti példát sorakoztató előadást, de a végén csak azt mondatja az emberrel a kisördög: hiszen gyakorlatilag minden építészeti alkotásnak köze van az emlékezethez, a múlthoz. A hely múltjától a használó, a lakó emlékein át az egyes építészeti eszközök előtörténetéig számtalan ponton kapcsolódik az építészet az emlékezéshez, talán csak a tartalmak, jelentések sűrűsége, mélysége más.

E lapszámunk témájával, a szimbolikus építészettel is ez a helyzet: amely építészetnek nincs valamilyen szimbolikája, az nem is építészet, de talán nem is építés (ép-ítés). Megpróbáltunk tehát néhányat bemutatni a legsűrűbb szimbolikájú alkotásokból, itt-honról és a nagyvilágból.

C S A N Á D Y P Á L

Reform500 installáció, Kálvin tér, Budapest

Megbízó: Reformáció Emlékbizottság

Támogató: NKA

Koncepció és tervezés: Szabó Levente (építészet)

és Polgárdi Ákos (grafikai tervezés) (Hetedik Műterem Kft.)

Munkatárs: Dolmány Rita

Betonelemek: VPI Betonmanufaktúra

Kivitelezés: Kőművészet Kft.

Fotó: Danyi Balázs

www.reform500.hu

Kiadja az Artifex Kiadó Kft., 1119 Budapest, Pajkos utca 28. / 36-1-783-1711 / info@artifexkiado.hu / www.tervlap.hu, www.epitesimegoldasok.hu, www.kamaraikepzesek.hu, www.cpr.hu / ISSN 2061-2710 / Terjesztő: Magyar Posta Zrt. / Hirdetésfelvétel, termékek: Berta Ágnes 36-20-396-5671, Sárdy Csaba 36-20-240-7232 / Alapító-főszerkesztő: Szende Árpád / Főszerkesztő, felelős kiadó: Csanády Pál 36-20-312-4514 / Főszerkesztő-helyettes: Katona Vilmos 36-70-236-2075 / Szerkesztő: Dobossy Edit / Szakmai tanácsadók: Csajbók Csaba, Cságoty Ferenc, Vukoszavlyev Zorán, Wesselényi-Garay Andor, Gáspár László, Nagy Sándor, Czigány Tamás (Győr), Lengyel István (Debrecen), Patartics Zorán (Pécs), Ripszám János (Siófok) / Lapterv és nyomdai előkészítés: Csányi Tamás, xfergrafika.hu / Nyomda: D-Plus / Olvasószerkesztő: Hudáky Rita / Előfizetés egy évre: 4900 Ft, két évre: 8900 Ft, három évre: 11 900 Ft. Előfizetés kizárólag elektronikusan a terlvap építész közösségi portálon keresztül: www.tervlap.hu / Az építészeti alkotásokat bemutató cikkek lektoráltak.

T E R M É K E K

- 4 Meglévő épületek felújítása aktívházzá
- 8 Új szerepben mutatkozik be az SRP Click
- 9 **Mai szemmel** / Szekszárd városközpont | Építész: **Jurcsik Károly, Varga Levente**
- 10 **A_pro'** / Kápolna Terehegyen

M E T S Z E T

- 12 A kontraszt harmóniája | Építész: **Karácsony Tamás, Kern Orsolya, Boór András**

K Ü L H Ö N

- 20 Nyitottság a rejtettségben | Építész: Ansgar **Schulz**, Benedikt **Schulz**
- 26 Történelmi alámerülés | Építész: **AFF** Architekten
- 30 Építészeti játék és liturgikus szertelenség | Építész: Belén **Moneo**, Jeffrey **Brock**

T É M A : S Z I M B O L I K U S É P Í T É S Z E T

- 34 Kastélyok és várak: új élmények, egyre többeknek
- 36 Egyediség és eredetiség | Építész: **Daragó László**
- 40 Ferences Betánia Szécsényben | Építész: **Csanády Gábor, Hosszú Miklós**
- 44 Tér, trauma és emlékezet | Építész: **Birkás Gábor**, Szobrász: **Párkányi Raab Péter**
- 48 A hegytetők rendszerváltása | Építész: **Koller József**

Z Ö L D R O V A T

- 52 A zöld lehetőségek tárháza / Green Solution House, Bornholm, Dánia

T E R V P Á L Y Á Z A T

- 54 Kórházfejlesztések: A Henn és a C. F. Møller építésziroda nyerte az RWTH Aachen Egyetemi Klinika bővítésére kiírt tervpályázatot

A K T U Á L I S

- 56 Aki leginkább odafigyel
- 58 Art deco a pusztán

K Ö N Y V

- 60 Arne Hübner/Johannes Schuler: Építészeti kalauz – Budapest
- 61 **Abstracts in English**
- 62 **Tervezők, szerzők**
- 64 **Ciki** / Szabad szájjal

A Metszet kedvezménytel fizethető elő
a tervlap.hu/elofizetes oldalon!

NYITOTTSÁG A REJTETTSÉGBEN

Szentháromság templom, Lipcse, Németország

Nyitott udvar,
zárt homlokzatok

Fizikai jelenlét

Mintegy 25 évvel a politikai átmenet után a demokratikus Németország keleti (egykoron NDK) felének legnagyobb katolikus templomegyüttesét adták át Lipcsében. Ennek jelentősége túlmutat a közelmúlt történelmi fordulatain is. Ez a város adott helyt 1519-ben a lipcsei disputának, melyen Luther megvédte hittételeit, és a reformáció gyors elterjedése kapcsán 1545-ben maga konszekrálhatta az középkori dominikánus kolostorból átalakított egyetem templomát. A templom orgonáját a

közei Szt. Tamás-katedrális orgonistája, Johann Sebastian Bach avatta fel 1717-ben. A templom a második világháború bombázásait kisebb sérülésekkel vészelte át – így adhatott otthont a közei Szentháromság templom katolikus gyülekezetének, melynek romos épületét 1954-ben bontották el, helyére iskola épült. Azok az évtizedek nem kedveztek a vallásosságnak: 1968 tavaszán elbontották a több száz éves történelmi múlttal rendelkező egyetem összes épületét, hogy átadják helyüket az új Marx Károly Egyetem jellegtelen, funkcionalista tömbjei-

nek. A belvárosi katolikus gyülekezet templom nélkül maradt, és egészen 1982-ig várható gyülekezeti házá-
nak megépültére egy külvárosi negyedben. A nem túl
nagy gondossággal összerótt épületen a következő évek-
ben olyan statikai, majd energetikai problémák merültek
fel, melyek megoldására nem volt lehetőség. A város la-
kosságának mindösszesen 4 %-át kitevő katolikusság
Szentháromság gyülekezete új építési szándékának befo-
gadását kérte az önkormányzattól. Luther Márton és
Johann Sebastian Bach szellemi örökségén a városi ta-
nács új telket jelölt ki: a történelmi város egykori erődí-
téseinek déli határa mentén, közvetlenül az Új Városhá-
za neoreneszánsz historikus épülete szomszédságában.
Az urbanisztikai fejlesztés a föld alatt vitt vasút egyik je-
lentős megállójának felszíni építményeivel együtt köztér-

díszített és tagolt historikus épület mellett nem annak
meghaladására törekedtek a csendes visszahúzódást vá-
lasztó tervezők. Indoka ennek természetesen az urba-
nisztikai helyzet is: egyrészt a templomegyüttes egy for-
galmas út menti terület nyitóelemként jött létre a várha-
tó fejlesztések elején, másrészt a szakrális épület felada-
ta nem a hivalkodás. Karakteres kubusának tagolása jól
olvasható elemeket tartalmaz: az ék alakú telek nyugati
végét foglalja el a mintegy 50 méter magas torony (mely
a városháza 114 méteres tornyához képest valóban jel-
zésértékű csak), míg a templomtér kettős légterű kubusa
(mely a városháza párkánymagasságát közelíti, és a ter-
vezett új építkezések építménymagasságát is kijelöli) a
városi gyalogostengely, az új városi köztér felől emelke-
dik ki a kétszintes tömeggyűrűből. A templom tere a bel-

Építész:
**Ansgar
Schulz,
Benedikt
Schulz**

**Tömör kubusokból építve,
kommunikatív megnyitásokkal
komponálva**

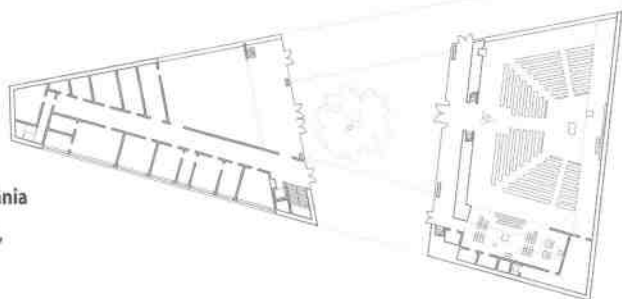
megújítást és kereskedelmi létesítmények bővítését is je-
lenti. Az új templomegyüttes markáns épülettömege el-
foglalta helyét.

A történelmi belváros főutcája ma még átalakulóban
lévő területre ér ki déli végén. A városfelszín alatt átha-
ladó vasúti infrastruktúra-fejlesztés új beépítéseket indu-
kál – ennek nyugati végén ék alakú telken található a
zárt épülettömb. A szabálytalan alaprajzú kubus karak-
teres épülettömege kimért kompozíciójával figyelemfel-
keltő, ugyanakkor a hagyományos épülettagolástól eltérő
megoldásai léptéknélküliséget adnak megjelenésének.
A következetes építészeti döntést a századfordulón épült
városházával való szoros viszony indokolja: a gazdagon

ső átriumból nyílik meg, mely a város gyalogos felszínén
nagy átnyitásokkal kapcsolódik a közterekhez északi és
déli irányban. A kompozíciót meghökkentően merész
konzolos kiváltásokkal hozták létre: a belváros felőli ol-
dalon mélyárnyékba húzódik vissza a templomhajó üve-
gezett felületének megnyitása, mely fedett köztérként
átvezet a gyalogos útvonalak felől a belső átriumba. Az
átrium kapuzatait a felső szint faltartós rendszerrel meg-
oldott tömegei hidalgják át. A belváros felől zárt épület-
homlokzatok a hátsó felületen keskeny horizontális ab-
laksávval tagoltak – valójában az épület belső udvara fe-
lől nyílik meg a funkciók sora. Az átriumot a templom-
tér hosszanti előterének és vele szemközt a gyülekezeti

A templomegyüttesen áthaladó
urbánus köztérfelület

Alaprajz: balra a plébánia
és gyülekezeti terem,
jobbra a templom

Metszet:
jól olvasható tömegelemekre komponálva

rendezvények nagytermének üvegsávjai keretezik, a felső szinten a (helyi történeti épületekről ismerős, de kortárs „szabású” elemekből rótt) közfelületek közötti technicista ablaksáv homogén megjelenése erősíti e rétegzettséget. Az épületegyüttes torony felőli oldalán a földszinten a gyülekezet életéhez szorosabban kapcsolódó funkciók (irodák, kiegészítő rendezvényhelyiségek), az emeleten pedig a lelkészek apartmanjai és hitoktatási helyiségek sorakoznak funkcionalista rendben.

Szellemi jelenlét

Az ezredfordulón tapasztalható nagymértékű templomépítési gyakorlat időszerűvé tette az elméleti alapok át-gondolását. Több mint fél évszázada zajlott le a katolikus egyházban a jelentős változásokat hozó II. vatikáni zsinat, mely liturgikus megújítást hozott. Az 1960-as évekre tapasztalható lelkiségi válság, mely a rögzült egyházi magatartásformák és a jelentősen megváltozott társadalmi elvárások különbözőségéből, az egyre inkább tapasztalható eltávolodásból következett, szinte reformszerű megújulást eredményezett.

A katolikus egyház ugyanis a második világháborút viszonylagos átmenet nélkül élte meg XII. Pius (1939–58) vezetése alatt, a '40-es évektől eredeztethető modernizáló szándékok mellett alapvetően egy szerkezetét és társadalomban elfoglalt helyét változtatni nem kívánó egyházat örökítve tovább. Kevésbé ismert tény ugyanakkor, hogy mindeközben már hosszabb ideje folyt német és belga területeken az átalakulóban lévő valláskép korszerű térformálási megoldásainak vizsgálata. Kiemelkedő jelentőségű Romano Guardini lelki megújulási mozgalmának szerepe e folyamatban: a '20-as évek Németországában Rothenfels várkastélyában a Quickborn mozgalom keretében egy új világkép szerint rendeződő egyházmegújítási kísérletet végzett közösségével. Építészeti oldalról Rudolf Schwarz[1] fogalmazta meg ezen ideák téri megjelenítését: egyéni székelemekből változtatható elrendezéssel közösségi formákat rendelve a közösségi események jellegéhez tartozóan. A hagyományos tengeres térformáláshoz – első megvalósult temploma az aacheni St. Fronleichnam (1930) e hierarchikus liturgikus térrendszert mutatja – természetesen illeszthető volt kör és nyitott kör elrendezés, melynek alaprajzi struktúrája az ekkoriban Johannes van Acken által megfogalmazott Kriszto-centrikus vallásképpel azonosítható.[2] Hatásában mégis Schwarz korábbi térszimbolikai elveket is ötvöző megoldása, a Heilige Aufbruch, a „nyitott gyűrű” elve vált meghatározó jelentőségűvé, amely elrendezés a gyülekezet közepére fókuszál, ahol a hívek közösségében megjelenik Krisztus, az Utolsó Vacsora emlékeztetének cselekedeteire fordul a figyelem, mégis fennmarad e körbeölelő gesztusból a nyitottság, a kifelé, a tovább, a megfogalmazhatatlan örökérvényű felé fordulás lehetősége. E hitkép már nem a diadalmas egyház képével kapcsolható össze – ez a csendes hitben gyülekezeti-

ségüket megélő közösségek világképe.[3] A második világháborút követően még az 1963-as konstitúciók előtt már elterjedőben volt egy olyan alaprajzi rendszer, melynél a szigetszerűen kiemelt oltár körül három oldalról foglaltak helyet a hívek padjai, a negyedik irányban a papok és segédkezők ülései – így az oltár a gyülekezeti tér közepére került. A pap a liturgia egyes elemeit háttal, némelyeket a hívekkel szemben végezte. Tehát formailag – ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – még jóval a II. vatikáni zsinat reformjai következményeként értelmezett szembemiséző oltárok elterjedése előtt Európában már megépültek e típus első templomai: Emil Steffann ismertebb müncheni Szt. Lőrinc (1955) temploma mellett időben a következő Düsseldorf-Wersten Szt. Mária (1957–59) és Leverkusen-Opladen Szt. Erzsébet (1957) temploma.[4] A szerény, részletképzésektől mentes, kis méreteik ellenére monumentális és magaslatos terek egyszerű térhatárolással a közösség egységét szimbolizálták. A minden hivatkozástól mentes szugesztív erejű irányzat egyre nagyobb teret nyert Közép- és Nyugat-Európa számos területén, amikor az 1962-ben a XXIII. János (1958–63) által megnyitott II. vatikáni zsinat meghozta első és legfontosabb döntéseit a liturgia és a vele kapcsolatos szimbolika korszerűsítéséről. A zsinat liturgiát érintő irata, a Sacrosanctum Concilium egyes szimbolikus elemeiben beteljesítette vagy épp meg is haladta a liturgikus mozgalom addigi eredményeit – mindent az oltár köré vont: a templomtér fókuszát adva a Szentlélek templomában, ahol a közösség jelenléte, énekei és cselekedetei együtt alkotják a szent helyet. A zsinat a szembemiséző oltárral, a szószék jelentőségének visszafogásával, a szentség értelmezésének megváltozásával drámai hatást gyakorolt a templomterek átrendezésére. A dinamikus változások keresztülvívője VI. Pál

Építész: Ansgar Schulz, Benedikt Schulz (Schulz und Schulz)

Tervező munkatársak: Christian Wischalla, Bodo Roßberg, Lothar Wolter, Matthias Hönig, Karsten Liebner, Peter Gaffron, Jana Gallitschke, Sandra Nestroi, Florian Heiland, Stefan Weiske, René Büttner, Thomas Gohr
Megbízó: Katholische Propsteipfarrei St. Trinitatis Leipzig

Bútortervező művész:

Jorge Pardo

Üvegtervező művész: Falk Haberkorn

Statika: Seeberger Friedl Planungsgesellschaft mbH
Ingenieurbüro für Tragwerksplanung, Büro für Baustatik Benno, Dominik und Mathias Förtsch Ingenieur Partnerschaftsgesellschaft

Épületgépészet: MLT Medien Licht Technik Ingenieure GmbH

Világítástervező: Peter Andres Beratende (Ingenieure für Lichtplanung)

Akusztika: Müller-BBM GmbH

Épületfizika: Prof. Michael Lange Ingenieurgesellschaft mbH, ee concept GmbH

Tűzvédelem: Brandschutz Consult Ingenieurgesellschaft mbH

Kert- és tájtervező: R+B Landschaftsarchitektur

Fotók: Simon Menges

Horizontalitás – anyag, szerkezet, forma

Szentséghápolna:
vizuális hierarchia
teológiai olvasattal

(1963–78) volt. Az építészeti következmények mind a mai napig viták tárgyát képezik, miként a szimbolika is: a hívő individuumának hangsúlyozása elhomályosítja a liturgiában egyesülő közösség megnyílási lehetőségét a végtelen és az örök felé. A lipcsei Szentháromság templom e ma is zajló diskurzus legaktuálisabb értelmezését adja.[5]

Rejtetten megnyíló jelenlét

A templomegyüttes építészeti megfogalmazása végtelenbe forduló puritánságával már szinte drámai. A közterek felé markánsan komponált homlokzatok zártsága a félátmeneti tereket adó, konzolos épülettömegekkel oldódnak fel, hogy a kapuzatokhoz vezetve egy a világi zajtól védettebb öbölbe juthassunk. Az épülettömegek ölelő védelmében nagy, kommunikatív hatású horizontális üvegfelületekkel nyílik meg a közösségi terem és a templom előtere is. A jelek vonatkozásában nincs semmi közvetlen szuggesztív utalás: a torony elmásíthatatlan jelen túl csak a templom-kubus magas belső udvari homlokzatán tűnik fel először a kereszt kiegyenlített szárú változata. E jel-semlegesség a kor igénye – a direkt megszólítás helyett a felfedezés szabad választásának lehetőségét kommunikálja.[6] Az üvegfalban súlyosnak tűnő kétszárnyú bronz kapu – rajta szinte leheletfinoman a Szentháromságra utaló szabályos háromszög alakzat terülő mustrája. A kapuzat kijelöli a fő tengelyt,

kellemesen magas arányú térbe jutunk a keskeny karzat fedte átmeneti tér alól. A keresztelőkúton a már ismerős jel fogad, a három oldalról enyhén lejtő padozattal közepre fókuszáló térben a térszínen áll az oltárasztal, hátrébb az ambó és a papi ülőhelyek. Egyszerű formakezelésű, praktikus bútorok. Balra fenn az északi karzaton az orgona, jobbra lent a hétköznapi kisebb liturgikus eseményeket is befogadó Szentséghápolna. Nyugodt arányok, szimbolikus tárgyelemek között is megfelelő egyensúly. A fehér kubus az orgonakarzat alatt végig húzódó üvegfal által a város felé, a Szentséghápolna az ég felé van nyitva. Az oltártár magasba szökő hátfalát laterális fénysáv árasztja el világossággal. A mindaddig domináns horizontalitásból a vertikálisba nyílik fel a tér. A váltópont az oltártér nyitott mezője: az asztal köré gyűlve, akár csak néhányan kört alkotva vagy a teljes plénum több száz tagjával együttesen.

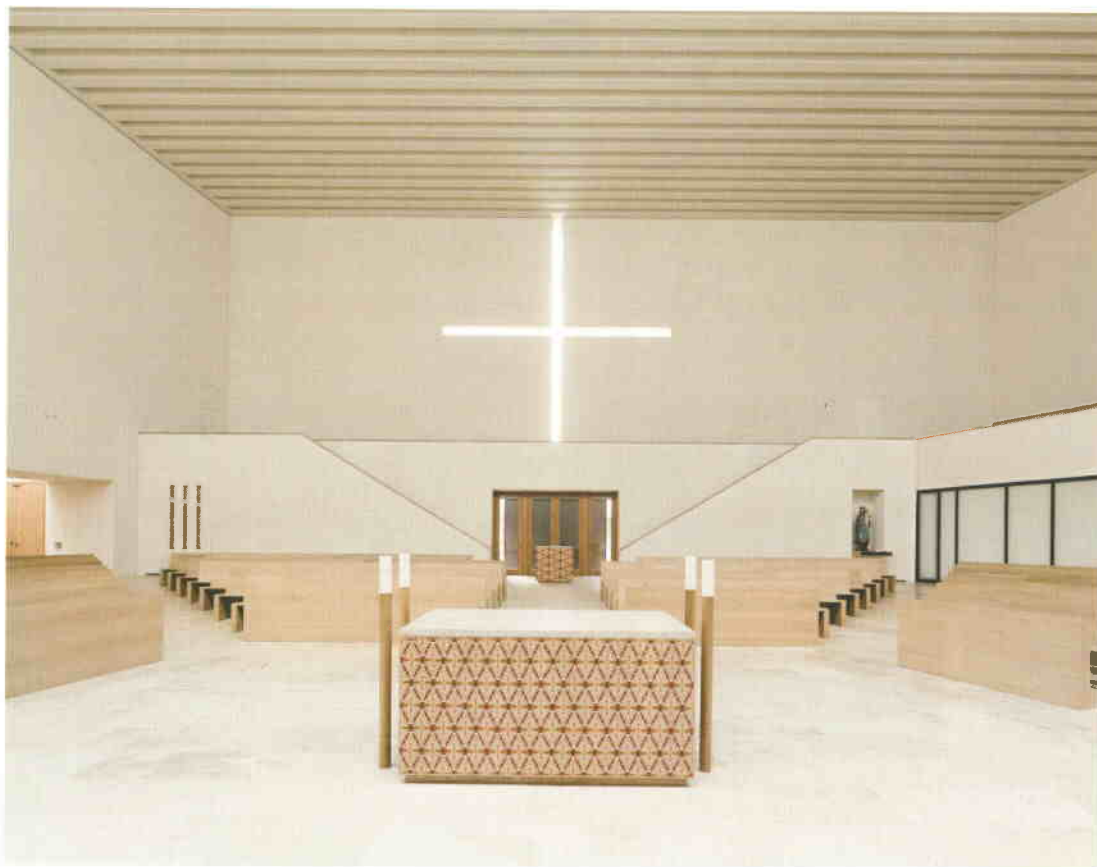
A zárt épületkubus belső átriuma szabadon átjárható közteret rejt. Választási lehetőség, de egyszersmind felelősség az ajtókon benyitni. A szuggesztív szimbólumoktól mentes tér nyugodt találkozási lehetőséget rejt. Önmagunkkal vagy közösségünkkel – az egyházat formálva. Ehhez nyitott, befogadó vagy épp átengedő teret biztosít világos, fénnel átítatott fehér tere. Üresnek tűnő telített atmoszféra.

Vukoszávlyev Zorán

Templomtér: fénnel elárasztott közösségi térszín

Hierarchia: kevés elem, tiszta olvasat

Irodalom/References

- [1] Schwarz, Rudolf: *Kirchenbau – Welt vor der Schwelle*. (Az 1960-as 1. kiadás reprintje Maria Schwarz, Albert Gerhards és Josef Rüenauer előszavával.) Schnell & Steiner, Regensburg 2007.
- [2] Acken, Johannes van: *Christozentrische Kirchenkunst – Ein Entwurf zum liturgischen Gesamtkunstwerk*, Gladbeck, 1922.
- [3] Zahner, Walter: *Rudolf Schwarz – Baumeister einer neuen Gemeinde. Ein Beitrag zum Gespräch zwischen Liturgiewissenschaft und Architektur in der Liturgischen Bewegung*. (MThA 15 füzet) Oros Verlag, Altenberge 1992. A kortárs teológiai szakirodalomból a térformák vonatkozásában: u.ö.: „Raumkonzepte der Liturgischen Bewegung”, in Albert Gerhards – Thomas Sternberg – Walter Zahner (eds.): *Communio-Räume – Auf der Suche nach der angemessenen Raumgestalt katholischer Liturgie*. Schnell und Steiner, Regensburg 2002, pp. 70–94. A legújabb kutatások a Quickborn mozgalom mellett egyidőben megjelenő szerzetesi megújulási mozgalmakat egyként kezelik az ’aggiornamento’ és ’ressourcement’ (liturgikus megújulási tendenciák) alapjaként – Pie Regamey és Marie-Alain Couturier szerepe ebben meghatározó még. Ezzel kapcsolatban lásd Katona, Vilmos: „Az Úr bevonul szentélyébe”. *Kortárs római katolikus templom-építészeti liturgia tükrében – Európa 1989-től napjainkig* [PhD doktori értekezés], BME Csonka Pál Doktori Iskola, Budapest 2014, pp. 25–31 („Egy monasztikus lelkületű reform”). Hozzáférhető: <http://hdl.handle.net/10890/1432> [utolsó belépés: 2017. június 6.].
- [4] Jelentőségükre mutat rá Weyres, Willy – Bartning, Otto: *Kirchen – Handbuch für den Kirchenbau*. Verlag Georg D. W. Callwey, München 1959, pp. 190–193.
- [5] A folyamat hazai értékelését adja Katona, Vilmos: Az istentisztelet építészeti kiterjedése. A communio-tér története és jelene Európa latin ritusú liturgikus építészetiében / The Spatial Dimension of Liturgy. Historical and Contemporary Accounts of Communio-Space in Europe’s Latin Rite Liturgical Architecture. *Építés – Építészettudomány*, vol. 45, no. 1–2, pp. 173–213. Nemzetközi vonatkozásokban: Fernández-Cobián, Esteban – Longhi, Andrea: Culto, Espacio litúrgico y edificio eclesial. El marco historiográfico. In: Fernández-Cobián, Esteban: *Escritos sobre arquitectura religiosa contemporánea*. Diseño Editorial, Buenos Aires, 2013, 212–228.
- [6] A Kelet-Közép-Európában ritkább épületkomplexumok morális alapálásáról Vukoszávlyev, Zorán: „Sacred urban oasis opened to the public – The evaluation of the cloister form in contemporary sacred architecture”, in Claudia Manenti (ed.): *La chiesa nella città’ a 50 anni dal Concilio Vaticano II – Il Concilio Vaticano II e l’architettura delle chiese*. Bononia University Press, Bologna 2016, pp. 155–159.